

СТРУКТУРИЗАЦІЯ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ ЗА ЕТНІЧНОЮ ОЗНАКОЮ

Україна є поліетнічною державою. Певною специфікою в цьому відношенні відзначаються сільські територіальні утворення. Переважна більшість таких великих етнічних спільнот, як болгари, молдавани, гагаузи, кримські татари, угорці, румуни компактно розселені саме в сільській місцевості.

Сільські території виступають як відносно замкнена, локалізована у просторі та часі форма існування етноспільнот, створюючи тим самим відповідні умови для збереження та розвитку їх самобутності. Відомо, що етнічний склад населення опосередковано впливає на формування структури господарського комплексу, його спеціалізацію та виробничу культуру. В цьому сенсі сільські території є частиною конкретного топосу. Тому врахування їх етнокультурної своєрідності сприяє ефективному функціонуванню економіки та політичній стабільності держави.

Загальні питання етнографічного районування розглядаються у працях Я. Вирменича, О. Топчієва, О. Шаблія. Управлінський аспект етнополітичних державотворчих процесів досліджується у монографії Ю. Куца. Цікавий матеріал про облаштування кримських репатріантів міститься у публікаціях Б. Фіногеева та авторського колективу на чолі з О. Габриеляном. Окремі аспекти зазначеної проблеми висвітлено у статтях Б. Багдея, В. Євтуха, В. Крисаченко, А. Леонової, Д. Шелеста та інших фахівців. Питання національно-державного будівництва досліджено у фундаментальній праці за редакцією Ю. Римаренка¹. На особливу увагу заслуговують монографії П. Надолішнього², який вперше в науці з державного управління вдався до структуризації етнорегіонів. Однак етнопонаціональні чинники розвитку сільських територій ще не стали предметом спеціального наукового дослідження. Виходячи з цього, автор поставив за мету структурувати сільські неукраїнські територіальні спільноти як об'єкт функціонування та управління і визначив наступні завдання: виокремити рівні цих територіальних утворень; окреслити специфіку господарсько-виробничих та соціальних функцій зазначених етнічних спільнот; розкрити їх роль та місце в системі управління.

Насамперед необхідно акцентувати увагу на питанні щодо цілей етнополітики. Деякі фахівці виявляють стурбованість з приводу неоднакового рівня національної свідомості титульної нації³, на заваді чого стоїть багатонаціональність регіонів, яка спричинює “...уповільнений розвиток етнічного відродження серед українців⁴. Більш реалістичною, на наш погляд, виглядає спрямованість етнополітики у бік гармонізації національних відносин у поліетнічній державі⁵. Базовим положенням на цьому шляху є вільний розвиток окремої людини та спільноти. Індикаторами цієї гармонії є рівень взаємовідносин: між етнічними спільнотами і владою; між титульною нацією і національними меншинами; між неукраїнськими етнічними групами. Провідною ідеєю у сфері етнополітики є створення державою необхідних умов для відтворення економічного та соціокультурного життя різних етносів, незалежно від їх кількісного складу.

Під етнотериторіальними спільнотами ми розуміємо їх певні типи, пов'язані єдиним етнічним походженням, компактним характером розселення, спільною діяльністю та здатністю до саморозвитку. В одній із публікацій ми типізували сільські території за етнонаціональною ознакою, враховуючи частку українського етносу в загальній кількості сільського населення⁶. Тепер етнотериторіальні спільноти диференціюються за принципом домінування неукраїнських етнічних груп.

Аналіз етнічного складу сільського населення з урахуванням компактності його розселення дає змогу виокремити наступні рівні сільських етнотериторіальних спільнот: мезорегіональний (обласний), субрегіональний (декілька районів), мікрорегіональний (районний), рівень територіальних громад, а також субетнічні ареали. Всі вони структуруються нами не за географічним принципом, а за етнічною ознакою. Виділяти за вказаним принципом будь-яку сільську територіальну підсистему на макрорегіональному рівні (дві та більше областей) немає ніяких підстав, оскільки навіть у східних областях частка неукраїнців коливається від 43,1% на Донеччині до 29,3% – на Харківщині⁷. До того ж рівень їх урбанізованості є найвищим в Україні.

Мезорегіональний рівень у нашій класифікації представлений сільськими територіями Автономної Республіки Крим. Для цього типу властиві такі риси: домінування росіян у загальній кількості населення – 58,3% при частці українців та кримських татар – від-

повідно 24,3% і 12,0%; достатньо високий рівень урбанізованості (частка сільського населення становить 37% від загальної кількості); компактний характер розселення кримських татар, болгар, німців – переважно у сільській місцевості⁸. Вже сьогодні можна стверджувати про існування в Криму етнокультурної мозаїки. Домінуючою усталеною етнокультурною системою тут виступає російська. Кримськотатарська культура має тенденцію до саморозвитку та конституювання, але на цьому шляху існують певні труднощі. Попри те, що серед кримськотатарських репатріантів 70% є особами працездатного віку, 75% проживають у сільській місцевості, значна їх частина не працевлаштована або самозайнята. Вибираючи місця проживання та праці, вони надають перевагу тим регіонам, де сприятливі умови виробництва і збуту сільськогосподарської продукції (від Феодосії до Каламийської затоки)⁹. Поза інтересом переселенців знаходяться малозаселені степові райони. За даними соціологічного опитування, проведеного серед кримськотатарської молоді, тільки 1,1% респондентів виявили бажання бути фермерами¹⁰. Низька виробнича активність, втрата трудових навичок при таманні й іншим депортованим етносам: болгарам, вірменам, грекам, німцям, що пов'язано з їх соціальною незахищеністю та незадовільними побутовими умовами. Поки що заходи держави щодо облаштування репатріантів суттєво не вплинули на їхній життєвий рівень, соціально-економічний розвиток села. З метою відтворення цих етнічних спільнот, крім участі населення у сільськогосподарському виробництві, доцільно розширити сферу його зайнятості за рахунок виконання ним морегосподарських, оздоровчо-рекреаційних та туристичних функцій.

Найбільш політизованим серед депортованих етносів є кримськотатарський, що визначається його статусом як автохтоного. Розвиток самосвідомості, відносно відкритий характер організації національного буття кримських татар дають підстави сподіватися на їх інтеграцію в полікультурний простір регіону, встановлення толерантних міжетнічних відносин з іншими етнічними групами. Такий висновок зроблено на тій підставі, що 42,7% кримських татар використовують у внутрішньосімейному спілкуванні російську мову, а 38,4% віддають перевагу здобуванню освіти теж цією мовою, тільки 68% шлюбів є мононаціональними. Деяко більший відсоток (75%) серед них становлять мусульмани і ті, хто дотримується своїх національних обрядів, звичаїв та традицій¹¹. Практичне

здійснення етнокультурної політики в Криму відбувається на основі програм розвитку освіти, культури, створення постійнодіючих комісій з питань міжнаціональних відносин і дорадчих органів, які існують при місцевих органах виконавчої влади.

До сільського етнотериторіального субрегіону, в якому компактно розселені національні меншини становлять більшість населення, належать Українське Задністров'я (південна частина Одеської області). В Болградському, Ренійському, Тарутинському та Ізмайльському районах болгари, молдовани і гагаузи складають від 81,06% до 53,73% населення, а з урахуванням росіян кількість районів, у яких українці є меншістю, зростає до семи – за рахунок Арцизького, Саратського та Кілійського¹². Серед цих районів слід виокремити Болградський – за часткою болгар і гагаузів – 79,5% і Ренійський, в якому молдавани і гагаузи становлять 56,92%. Останній з них можна віднести до класичної етноконтактної зони, оскільки його села розташовані вздовж державного кордону України з Республікою Молдова по сусідству з її територіальною автономією – Гагауз Єрі. Що стосується молдавського населення субрегіону, то воно не дуже політизоване, на що певною мірою вплинула соціально-економічна і політична нестабільність у сусідній Молдові у 1990-ті – на початку 2000-х років та труднощі економічного зростання у власній державі, які вимагали певного прагматизму у вирішенні життєвих проблем. А головне те, що Одещина має значний історичний досвід гармонійного співіснування різних етнічних спільнот. В області існує розгалужена мережа більш ніж 70 громадських об'єднань національних меншин, які ведуть активну культурно-просвітницьку діяльність і не є політизованими¹³.

Високим рівнем національної самосвідомості характеризуються болгарська та гагаузька етнічні спільноти. Як зазначає П.Надолішній, тут фактично склався їх єдиний територіальний масив у межах України і Республіки Молдова: в останній проживає 153,5 тис. гагаузів і 88,5 тис. болгар, а в Одеській області – 27,5 тис. гагаузів і 168,5 тис. болгар. За результатами Всеукраїнського референдуму 1 грудня 1991 року 83% виборців проголосували за створення у межах Болградського району Болградського національного округу в складі України¹⁴. Але ці результати були дезавуйовані на загальнодержавному рівні з причини відсутності законодавчої бази для створення національних адміністративно-територіальних одиниць. Взагалі для цього, окрім правової бази та політичних пере-

думов необхідно створити механізми за яких природно-ресурсний потенціал території, майно, інший капітал виступали б економічною основою саморозвитку зазначених етноспільнот. Історично в Задністров'ї склалося екстенсивне сільське господарство: вирощування винограду, фруктів, овочів, а також тваринництво, чому сприяли ментальність, трудові навички та традиції, притаманні болгарам, молдаванам і гагаузам. Але сільськогосподарський виробничий процес тут не має закінченого технологічного циклу. Головною ж проблемою субрегіону є незадовільна екологічна ситуація, яка уповільнює розвиток курортно-рекреаційної зони, заповідного фонду та виконання відповідних господарських функцій. На забезпечення місцевого населення якісною питною водою, покращання природного балансу в районі озер та Дунай-Дністровської зрошувальної системи спрямовані заходи, передбачені обласною програмою “Регіональна ініціатива. 2002 – 2006 роки”¹⁵, реалізація яких сприятиме перетворенню цієї території на полюс соціально-економічного зростання.

Мікрорегіональний рівень сільських етнотериторіальних районів представлений у Чернівецькій області. Майже 20% її населення складають румуни і молдавани, що становить відповідно дві третини і чверть від їх загальної кількості в Україні. Румунське населення області зосереджене в Герцаївському (90% від загальної кількості населення), Глибоцькому (60%) і Сторожинецькому (40%) районах. У Новоселицькому районі 65% його мешканців – молдавани¹⁶. Румунське населення характеризується більш високим рівнем національної самосвідомості ніж молдавське. До того ж його частка в складі населення значно вища, що позначилося і на кількості шкіл з румунською мовою навчання. В названих трьох районах їх нараховується 87 у порівнянні з 4 російськими школами¹⁷ або в співвідношенні 24:4, в той час як зіставлення румунського та російського населення дає пропорцію 3:1¹⁸. Молдавський та румунський етноси мають загальну тенденцію до зростання, їх переважна більшість мешкає в селах.

Етнотериторіальна специфіка Закарпаття полягає в тому, що в ній мешкають практично всі угорці республіки, частка яких становить 12,1% від загальної кількості населення області. З них приблизно 60% рівномірно й компактно розселені у сільській місцевості¹⁹. Високий рівень їх національної самосвідомості зумовлений перебуванням Закарпаття у складі Австро-Угорської імперії, потім

– Угорщини і тісними зв'язками угорців зі своєю історичною батьківщиною. Для частини населення області притаманна русинська самоідентифікація, тобто віднесення себе не до українців, а до русинів як до самостійного східнослов'янського етносу. Ця традиція існувала ще за часів Австро-Угорщини, коли в її угорській частині влада щодо українців вживала етнонім “русин”.

Більш поширеним явищем, ніж етнорегіони та етнорайони, є сільські етнотериторіальні громади. Вони існують у кожній області, особливо в місцях компактного розселення молдаван, болгар, гагаузів, румун, угорців та інших етнічних груп. Наприклад, на півдні Одещини фактично існує юридично не закріплене гагаузьке місцеве самоврядування. Те ж саме стосується і болгарських етнотериторіальних громад. На наш погляд, в сучасних умовах місцеве самоврядування більш реальне й ефективне саме в середовищі моноетнічних спільнот. Зазначену специфіку етнотериторіальних громад доцільно враховувати, здійснюючи аграрні та адміністративні реформи, у кадровій політиці.

Певний науковий і практичний інтерес викликає питання про субетнічні територіальні ареали, представлені такими етнографічними групами українців, як гуцули, бойки та лемки. Гуцули компактно розселені у східній частині українських Карпат на межі Івано-Франківської, Чернівецької і Закарпатської областей, бойки – у їх центральній частині (Івано-Франківська, Львівська і Закарпатська області). Переважна більшість лемків розселена на території Польщі та Словаччини і частково на Закарпатті.

Усі вони відрізняються специфікою господарських занять, традиційно-побутовою культурою, мовно-діалектними ознаками, своєрідним механізмом громадських і сімейних відносин. У гуцулів внаслідок історичних причин і географічного положення (вони розташовані у найвисокогірнішій частині країни) перелічені особливості збереглися краще, ніж у бойків і лемків. За радянських часів їх традиційними видами виробничої діяльності були вирубка лісів, тваринництво, льонарство. З метою стабілізації соціально-економічного становища населення високогірних поселень у 1995 році було прийнято Закон України “Про статус гірських населених пунктів в Україні”, яким передбачена індексація зарплат і пенсій їх мешканців. На наш погляд, враховуючи специфіку ландшафтних, природно-кліматичних, етнографічних умов високогір'я, прикордонний характер території, необхідно посилити регуляторні функ-

ції держави в напрямі дотування виробництва екологічно чистої тваринницької продукції, інвестування оздоровчо-рекреаційної діяльності, етнокультурного сільського туризму, послаблення директивного планування, фінансового та правового забезпечення розвитку малого бізнесу.

Функціональність сільських етнотериторіальних спільнот визначається не тільки наявним природно-ресурсним потенціалом, виробничою і соціальною інфраструктурою, а й культурою господарювання, національними звичаями та традиціями. Етноси як біосоціальні організми, з одного боку, несуть у собі генетичний код того ландшафтного оточення, в якому вони виникли і сформувалися, а з іншого – набувають у процесі соціалізації певних професійних навичок, рис, форм поведінки, які в сукупності складають той чи інший тип ментальності. На базі ментальності формується становлення до власності як такої та відповідний тип господарювання. Вказаним етнонаціональним спільнотам як суб'єктам господарювання, поряд з раніш зазначеними традиційними видами трудових занять притаманні і риси господаря. Але за відсутності роботи на селі чимало болгар, гагаузів, молдаван створюють власні будівельні бригади, освоюючи ринок праці не тільки в містах, а й за межами своєї батьківщини. З цього випливає головний висновок про необхідність державної підтримки суб'єктів господарювання на селі, незалежно від форм власності, не обмежуючись сільськогосподарською сферою.

Вирішення питань життєдіяльності етнотериторіальних спільнот значною мірою залежить від ефективності управлінських рішень та дій. На загальнодержавному рівні управління сільськими територіями передбачає по-перше, досягнення паритету між сільським господарством та іншими галузями економіки, оскільки капітальні інвестиції в аграрний сектор у 2003 році становили лише 4,2% загального їх обсягу в економіку України за частки цього сектору у формуванні валової доданої вартості 12,2%²⁰. По-друге, слід подолати регіональну асиметрію за інвестиціями в основний капітал. У розрахунку на одну особу їх обсяг становить у межах Полтавської області 809 грн. (максимальне значення) і Херсонської – 188,1 грн. (мінімальне значення)²¹. По-третє, прерогативою держави є також розробка пріоритетних напрямків етнополітики з урахуванням специфіки представлених рівнів етнотериторіальних спільнот.

На окрему увагу заслуговують заходи щодо стабілізації політичного становища у південно-східних регіонах України, котрі входять до “великої євразійської дуги етнополітичної нестабільності”²², яка простягається від Північної Ірландії до Шрі-Ланки, проходячи через Молдову (Придністров’я та Гагаузька автономна республіка), Крим і Донбас.

Розробляючи стратегію регіонального розвитку, слід надати більшої самостійності місцевим органам виконавчої влади та органам місцевого самоврядування у виборі перспективних напрямів соціально-економічного розвитку етнотериторіальних спільнот з урахуванням їх специфіки.

На місцевому рівні управління необхідно активізувати участь у вирішенні назрілих проблем не тільки провладних інституцій, але й бізнесових структур та громадськості. Одним з напрямів цієї діяльності може бути створення фондів місцевого розвитку за рахунок внесків суб’єктів господарювання та коштів населення. Для стабілізації розвитку сільських етнотериторіальних спільнот пропонуємо: посилити наукову спрямованість досліджень із зазначеної проблематики; внести відповідні зміни до навчальних планів регіональних інститутів державного управління НАДУ при Президентіві України; ухвалюючи Закон України “Про територіальний устрій України”, врахувати специфіку етнотериторіальних спільнот; у місцях компактного проживання етносів як експеримент утворити етнонаціональні сільради.

¹ Див.: Національно-державне будівництво: Концептуальні підходи, сучасна наукова література/ Ю. Римаренко, І. Курас, Ю. Шемшученко та ін.; За ред. Ю. Римаренка. – К.: Довіра, 1999. – 559 с.

² Див.: *Надолишній П.І.* Етнонаціональний фактор адміністративної реформи: проблеми теорії, методології, практики: Монографія. – К.: Вид-во УАДУ, 1998. – 264с.; *його ж.* Розбудова нової системи врядування в Україні: етнонаціональний аспект. (Теоретико- методологічний аналіз): Монографія. – К.; Одеса: Вид-во УАДУ; Астропринт, 1999. – 304 с.

³ Див.: *Куц Ю.О.* Етнополітичні державотворчі процеси в Україні: управлінський аспект: [Моногр.] – Х.: Вид-во ХарПІ УАДУ “Магістр”, 2002. – С. 23.

⁴ Див.: *Шелест Д.* Особливості етнонаціональної політики на півдні України// Інституційні перетворення як передумова ефективного використання ресурсного потенціалу регіону. Матеріали щорічної загальноін-

ституційної науково-практичної конференції 24 квітня 2003 року. – Одеса: ОРІДУ НАДУ, 2003. – С. 79.

⁵ Див.: *Майборода О.* Етнополітика // Мала енциклопедія етнодержавознавства. – К.: Довіра; Генеза, 1996. – С. 488.

⁶ Див.: *Павлов О.І.* Типізація сільських територій за етнонаціональною ознакою // Матеріали VIII Міжнародної науково-практичної конференції “Наука і освіта 2005”. Том 14. Державне управління. – Дніпропетровськ: Наука і освіта, 2005. – С. 26-29.

⁷ Див.: Статистичний щорічник України за 2002 рік / *За ред. О.Г. Осауленка.* – К.: “Консультант”, 2003. – С.381,383.

⁸ Там само. – С. 381.

⁹ Див.: *Габриєлян О.А. и др.* Крымские репатрианты: депортация, возвращение и обустройство. – Симферополь: Издательский Дом “Атена”, 1998. – С. 153, 243.

¹⁰ Див.: *Финогеев Б.Л.* Крымские татары, немцы, греки, армяне, болгары: национальное мастерство и его влияние на экономическое развитие Крыма. – Симферополь: Таврия, 1997. – С. 118.

¹¹ Див.: *Габриєлян О.А. и др.* Указ. соч. – С. 276, 278, 284.

¹² Див.: Національний склад населення Одеської області та його мовні ознаки. Статистичний збірник. – Одеса: Одеське обласне управління статистики, 2003. – С. 8.

¹³ Див.: Основні положення програми “Регіональна ініціатива. 2002 – 2006 роки”. Одеська область. – Одеса: Черномор’я, 2003. – С.12.

¹⁴ Див.: *Надолішній П.І.* Етнонаціональний фактор адміністративної реформи в Україні: проблеми, теорії, методології, практики. – С. 134, 136, 137.

¹⁵ Див.: *Павлов О.* Питання розвитку сільських територій у програмі “Регіональна ініціатива. 2002 – 2006 роки”// Вісник державної служби України. – 2005. – №1. – С. 32-35.

¹⁶ Див.: *Заславский Г.А.* Украина в мире национальных государств. – Одесса: Маяк, 2003. – С. 61, 63.

¹⁷ Див.: *Баглей Б.* Взаємодія державних органів виконавчої влади з громадськими організаціями національних меншин у Північній і Південній Буковині. Порівняльний аналіз // Збірник наукових праць Української академії державного управління при Президентові України / *За заг. ред В.І. Лугового, В.М. Князева.* – К.: Вид-во УАДУ, 2001. – Вип.1. – С. 29.

¹⁸ Підраховано за : Статистичний щорічник України за 2002 рік. – С. 384; Баглей Б. Названа праця. – С. 29.

¹⁹ Див.: *Заславский Г.А.* Указ. соч. – С. 63.

²⁰ Див.: Соціально-економічний розвиток аграрного сектору в інтересах суспільства // Економіка України. – 2005. – №4. – С. 4.

²¹ Див.: Послання Президента України до Верховної Ради України про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2003 році // *Економіст*. – 2004. – №4. – С. 23.

²² Див.: *Картунов О., Кремень В., Маруховська О.* Жодний тип суспільства не має імунітету від етнічних домагань // *Віче*. – 1998. – №6. – С. 6.